

BARBARA CHMIELEWSKA

POZAROLNICZE ŹRÓDŁA UTRZYMANIA RODZIN NA WSI A SZARA STREFA

WPROWADZENIE

Statystycy jeszcze w latach 70. stwierdzili, że badania statystyczne wykazują większe wydatki gospodarstw domowych, niż wynikałoby to ze zsumowania ich dochodów i oszczędności. Różnicę tę w dużym stopniu tłumaczy osiąganie dochodów z szarej strefy¹. Praca w „szarej strefie” gospodarki (zwana często pracą „nierejestrowaną” lub pracą „na czarno”) stała się jedną z cech rynku pracy, bez względu na poziom rozwoju gospodarczego i warunki życia ludności. Zjawisko to nie jest łatwe ani do poznania, ani do zbadania. W Polsce GUS dokonuje jedynie szacunki, które jednak obarczone są sporymi błędami². Praca w szarej strefie postrzegana jest w Polsce jako zjawisko powszechne, ale zarazem bardzo płytkie. Jej cechą ujemną jest fakt, że wykonujący pracę nierejestrowaną nie płacą bezpośrednio podatków i składek na ubezpieczenie społeczne, a mogą korzystać z usług finansowanych z podatków (np. edukacji publicznej, pomocy społecznej itd.). Zaletą zaś jest rozszerzenie rynku pracy, zwiększenie liczby marginalnych miejsc pracy, chociaż o niskiej produktywności i niskich wynagrodzeniach, które jednak nie byłyby utworzone w formalnej sferze gospodarki³.

Dr hab. BARBARA CHMIELEWSKA, prof. nadzw. IERiGż-PIB – Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Polski Instytut Badawczy, Zakład Ogólnej Ekonomiki; adres do korespondencji: ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa; e-mail: chmielewska@ierigz.waw.pl

¹ J. FUNDOWICZ, K. ŁAPIŃSKI, M. PETERLIK, B. WYŹNIKIEWICZ, *Szara strefa w polskiej gospodarce w 2016 roku*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa 2016.

² *Praca nierejestrowana w Polsce w 2004 roku*, GUS, Warszawa 2005, s. 12.

³ M. KABAJ, *Zatrudnienie w „szarej strefie” w polskiej gospodarce. Fakty, tendencje, mity i nieporozumienia*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2004, s. 1, Polityka Społeczna, nr 1.

Większość pracujących w szarej strefie traktuje tę pracę jako dodatkową, ale dla wielu osób bywa to jedyne źródło zarobkowania. W ocenie GUS w szarej strefie znajdowało się: 2199 tys. osób w 1995 r. oraz 1431 tys. osób w 1998 r. W 2004 r. skala pracy nierejestrowanej zmniejszyła się w porównaniu z sytuacją w latach 90., ale nadal była znacząca. Do pracy w szarej strefie przyznawało się w 2004 r. 1317 tys. osób. W okresie po akcesji Polski do Unii Europejskiej liczba ta zmalała do 785 tys. w 2009 r. i 732 tys. w 2010 r. oraz 711 tys. osób w 2014 r. (dynamika spadku zmniejszała się). Malał także udział pracujących w szarej strefie w liczbie pracujących ogółem: z 14,9% w 1995 r. do 9,6% w 1998 i 2004 r., 4,9% w 2009 r., 4,6% w 2010 r. oraz do 4,5% w roku 2014⁴. Zasadnicze zmiany w liczbie i odsetku pracujących w szarej strefie miały więc miejsce po 2004 r., co mogło wiązać się z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej i otwarciem granic w ramach przystąpienia Polski do strefy Schengen (marzec 2008 r.).

1. ZMIANY ZATRUDNIENIA NA WSI

Badania GUS wykazały, że do pracy w szarej strefie skłaniają przede wszystkim brak możliwości znalezienia pracy formalnej oraz trudna sytuacja materialna (niewystarczające dochody). Uwagę zwraca fakt, że po akcesji Polski do UE respondenci rządziej wskazywali na niewystarczające dochody jako jedną z głównych przyczyn podejmowania pracy „na czarno”, a częściej na brak możliwości znalezienia „legalnej” pracy (Tabela 1).

Praca nierejestrowana może oznaczać jedyny rodzaj aktywności zawodowej konkretnej osoby lub może stanowić dodatkowe zajęcie w stosunku do wykonywanej pracy rejestrowanej. W poprzednim systemie gospodarczym praca nierejestrowana występowała dość powszechnie, ale wówczas stanowiła jedynie dodatkowe źródło dochodów nisko opłacanych pracowników (tzw. fuchy). Natomiast w okresie gospodarki rynkowej bardziej rozpowszechnione jest wykonywanie pracy nierejestrowanej jako jedyne zajęcie. Nie ma ona charakteru stałego ani pełnowymiarowego. Często jest to praca dorywcza, wykonywana u wielu pracodawców, bez należytego zabezpieczenia praw i przywilejów pracowniczych. O ile w latach 90. pracujący w szarej strefie, dla których wykonywana praca na czarno była pracą główną, stanowili mniejszość (około 45%), o tyle w 2004 r. nastąpiło odwrócenie tendencji, bowiem wzrósł do 63% odsetek pracujących, dla których praca w szarej strefie była główną (69% w miastach i 56% na wsi).

---

⁴ *Praca nierejestrowana w Polsce w 2014 roku*, GUS, Warszawa 2016, s. 15.

Tabela 1. Opinie na temat przyczyn podejmowania pracy nierejestrowanej w latach: 1998, 2004 i 2014

Wyszczególnienie	1998*	2004	2014
	Dane w procentach		
Niewystarczające dochody	60	45	36
Brak możliwości znalezienia innej pracy	41	68	64
Wyższe wynagrodzenie bez umowy	19	21	33
Sytuacja rodzinna bądź życiowa	9	8	6
Zbyt wysokie podatki	19	13	13
Zbyt wysokie składki ubezpieczeniowe	15	22	21
Niechęć do wiązania się na stałe z miejscem pracy	3	1	0
Obawa przed utratą innych świadczeń	9	7	5

* Wielkości wyliczone na podstawie wykresu. Opinia osób w wieku 15 i więcej lat, wykonujących pracę nierejestrowaną. Wyniki nie sumują się do 100%, gdyż jedna osoba mogła wymienić więcej niż jeden powód.

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Praca nierejestrowana w Polsce w 1998 roku*, Informacja GUS z dnia 20.05.1999 r., Warszawa (mps); *Praca nierejestrowana w Polsce w 2004 roku*, s. 29; *Praca nierejestrowana w Polsce w 2014 roku*, s. 50.

W 2014 r. można mówić o poprawie, przez dekadę, sytuacji pod tym względem, zmniejszył się bowiem przeciętnie w kraju odsetek osób, dla których wykonywana praca na czarno była główną, do 56%. Jednak ta poprawa dotyczyła przede wszystkim miast, gdzie odsetek osób, dla których praca na czarno była główną, zmniejszył się do 49%, a więc znacząco. Pogorszyła się natomiast w tym zakresie sytuacja na wsi – wskaźnik zwiększył się do 62%⁵.

Praca nieoficjalna obejmuje wszystkie generacje Polaków i różne grupy społeczne i zawodowe. Częściej wykonują ją mężczyźni. Ich udział w strukturze zatrudnienia w szarej strefie wzrósł z 63% w 2004 r. do 72% w 2014 r., przy jednoczesnym spadku zatrudnienia kobiet z 37% do 28%⁶. Dla mężczyzn jest to w większości praca sezonowa, dla kobiet ma bardziej stabilny charakter.

Rozróżnienie, czy praca na czarno jest dla pracobiorcy głównym, czy dodatkowym źródłem utrzymania, ma istotne znaczenie nie tylko z punktu widzenia diagnozy sytuacji na rynku pracy, ale stanowi również niekwestionowany przyczynę różnicowania społecznego, co może prowadzić do swoistej stygmatyzacji spo-

⁵ Obliczenia własne na podstawie: *Praca nierejestrowana w Polsce w 2004 roku*, s. 45; *Praca nierejestrowana w Polsce w 2014 roku*, s. 68.

⁶ *Praca nierejestrowana w Polsce w 2004 roku*, s. 17; *Praca nierejestrowana w Polsce w 2014 roku*, s. 19.

łecznej. Można w tym przypadku zaryzykować nawet stwierdzenie o powstawaniu swoistego grupowania pracobiorców pod względem rejestrowanego lub nierejestrowanego źródła dochodów. Do jednej grupy należą osoby utrzymujące się wyłącznie z rejestrowanego źródła dochodów, do drugiej osoby łączące oba źródła, a do trzeciej zarobkujący tylko na czarno. Taki podział oznacza nie tylko ogromne dysproporcje dochodowe, ale również trudne do przewyciężenia zróżnicowanie społeczne, zwłaszcza że podstawowymi przyczynami podejmowania tego rodzaju pracy są pogarszająca się sytuacja materialna rodziny oraz brak możliwości znalezienia pracy formalnej, a także fakt, że zjawisko to obejmuje znaczną rzeszę ludzi młodych, będących na starcie pracy zawodowej (44% w wieku 15-34 lata), a także w wieku przedemerytalnym (30% w wieku 45-59 lat).

Pozyskanie pracy na oficjalnym rynku pracy stanowi większy problem dla mieszkańców wsi niż miast. W 2004 r. 48% mieszkańców wsi wskazywało swoje zatrudnienie w szarej strefie, a po 10 latach już ponad połowa (50,1%). Po wstąpieniu Polski do UE zarysowało się zróżnicowanie popularności pewnych prac w zależności od miejsca zamieszkania – miasto czy wieś. Podział ten wynika zarówno z potencjalnych możliwości podjęcia danego rodzaju pracy, jak i z zapotrzebowania na dany rodzaj pracy w środowisku. Zwraca uwagę wysoki wzrost na wsi podejmowania pracy na czarno w usługach turystycznych i gastronomicznych (o 94%) oraz – być może powiązanych z nimi – prac domowych (sprzątanie) (o 65%) (Tabela 2).

Tabela 2. Ludność w wieku 15 i więcej lat według rodzajów podejmowanej pracy nierejestrowanej

Wyszczególnienie według rodzaju pracy	Ogółem	Miasto	Wieś
	Zmiany w latach 2004-2014 2004 = 100 (w procentach)		
Handel	70,2	70,6	69,3
Usługi budowlane i instalacyjne	107,9	107,6	108,4
Remonty i naprawy budowlano-instalacyjne	118,9	115,1	125,0
Przeglądy i naprawy samochodów i innych maszyn	87,8	85,9	90,1
Usługi transportowe	83,4	94,6	68,9
Naprawa sprzętu elektronicznego	72,3	73,2	70,5
Usługi lekarskie, pielęgniarskie	116,7	102,2	148,8
Usługi fryzjerskie i kosmetyczne	127,1	116,1	149,7
Usługi turystyczne i gastronomiczne	137,3	106,9	194,6
Doradztwo księgowe, prawne	78,9	69,5	103,3
Korepetycje	113,4	100,7	154,9

Tłumaczenia	64,0	55,4	98,9
Usługi krawieckie	68,8	66,4	72,8
Prace domowe (sprząatanie)	130,6	119,7	165,0
Opieka nad dzieckiem lub starszą osobą	132,2	115,2	173,3
Ochrona i pilnowanie mienia	151,0	169,5	119,8
Prace ogrodniczo-rolne	78,2	76,5	79,2
Działalność produkcyjna	56,5	57,1	55,7
Usługi sąsiedzkie	19,7	18,9	20,1

Opinia osób w wieku 15 i więcej lat, wykonujących pracę nierejestrowaną. Wyniki nie sumują się do 100%, gdyż jedna osoba mogła wymienić więcej niż jeden rodzaj pracy.

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Praca nierejestrowana w Polsce w 2004 roku*, s. 33; *Praca nierejestrowana w Polsce w 2014 roku*, s. 54-55.

Ten kierunek zmian koresponduje ze zmianami w strukturze gospodarstw indywidualnych prowadzących zarobkową działalność inną niż rolnicza bezpośrednio związana z gospodarstwem rolnym. Najbardziej wzrósł udział gospodarstw prowadzących dodatkową działalność w zakresie agroturystyki (z 6,8% w 2005 r. do 26,3% w 2016 r.) (Tabela 3).

Tabela 3. Zmiany struktury gospodarstw indywidualnych według prowadzonej działalności gospodarczej innej niż rolnicza w latach 2005-2016

Gospodarstwa prowadzące pozarolniczą działalność zarobkową związaną z gospodarstwem rolnym	2005	2016
	Struktura w procentach	
Ogółem	100	100
W tym w zakresie:		
agroturystyki	6,8	26,3
rękodzieła	1,6	3,5
przetwórstwa produktów rolnych	3,9	6,6
akwakultury	10,2	2,3
rolniczych prac kontraktowych	23,3	9,4
leśnictwa	6,8	2,9
innych działalności	47,4	49,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 roku*, GUS, Warszawa 2006, s. 208. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2014 roku*, GUS, Warszawa 2017, s. 162.

Trudno jednoznacznie łączyć wzrost zatrudnienia na czarno z rozwojem agroturystyki. Nie wskazują bowiem na taką bezpośrednią zależność badania statystyczne

pracy nierejestrowanej. Jest to jednak zbieżność prawdopodobna. Po akcesji Polski do UE odnotowano w naszym kraju ożywienie w turystyce, w tym w agroturystyce. Na rozwój turystyki wiejskiej w naszym kraju wpływ ma wiele czynników. Jednym z podstawowych jest poszukiwanie alternatywnych źródeł dochodów, m.in. z powodu malejących dochodów z rolnictwa, zwłaszcza w gospodarstwach małych. Ponieważ agroturystyka tworzy miejsca pracy sezonowej, a także dla osób o niskich kwalifikacjach, jak np. pomoc przy przygotowywaniu posiłków dla gości czy sprzątanie, tworzy tym samym możliwości dla zatrudnienia nierejestrowanego. W przypadku prac sezonowych rzadko dba się o dopełnienie urzędowych formalności. Jeżeli już pracownicy tymczasowi podpisują umowy ze swoimi zleceniodawcami, to są to przeważnie nieskładkowe umowy. Sektor rolniczy jest chyba jednym z najbardziej „narażonych” na funkcjonowanie szarej strefy. Przede wszystkim dlatego, że wiele dóbr i działań jest trudnych lub wręcz niemożliwych do policzenia i wycenienia, aby ustalić od nich podatek. Na przykład w ogrodnictwie nie jest praktykowana forma podpisywania z pracownikami sezonowymi umowy o pracę przy zbiorach czy sortowaniu, pakowaniu oraz przygotowywaniu do sprzedaży owoców i warzyw (choć MRiRW przygotowuje projekt ustawy odnośnie do umów sezonowych o prace sezonowe w rolnictwie). Poza tym rolnictwo jest jedynym działem gospodarki, w którym nie obowiązuje podatek dochodowy.

Praca nierejestrowana jest przede wszystkim źródłem dochodów dla gospodarstw domowych, ale gospodarstwa domowe wydają także na pracę nierejestrowaną. Poziom tego typu wydatków jest z natury wielkością szacunkową, gdyż z reguły rzadko prowadzone są tego typu zapisy. Opierając się na przeprowadzonych szacunkach stwierdzono, że najwyższe wydatki na prace nierejestrowane odnotowano w gospodarstwach rolników oraz rodzin mieszkających na wsi.

PODSUMOWANIE

Praca nierejestrowana rozpatrywana od strony pracodawców stanowi ewidentną korzyść finansową ze względu na nieubezpieczenie pracownika i nieodprowadzanie za niego składek. Dla pracobiorców zaś jest to jedynie korzyść doraźna, gdyż nie zapewnia stałego zatrudnienia oraz pozbawia możliwości korzystania z pakietu usług socjalnych.

Praca w szarej strefie sprzyja aktywizacji zawodowej, a nawet społecznej, co byłoby zjawiskiem korzystnym, gdyby jednocześnie nie ograniczało perspektyw zawodowych, a niekiedy nawet życiowych. Brak stabilnej pracy przyczynia się bowiem do odkładania przez młodych ludzi decyzji o założeniu rodziny czy posia-

daniu potomstwa, co ma destrukcyjny wpływ na sytuację demograficzną w kraju oraz sprzyja eskalacji zjawiska nierówności społecznych.

Szara strefa nie stanowi także motoru postępu społeczno-gospodarczego w kraju. Często jest tylko jednym ze sposobów na przetrwanie dla pracobiorców, nie mających możliwości legalnego zatrudnienia z powodu braku ofert pracy na oficjalnym rynku pracy oraz dla pracodawców w sytuacji rosnącej konkurencji.

Z drugiej strony szara strefa umożliwia prowadzenie działalności gospodarczej, zarobkowej w pewnych obszarach i sytuacjach, w których ta działalność nie mogłaby być prowadzona w ramach oficjalnej gospodarki. Chodzi na przykład o zatrudnienie osób o niskich kwalifikacjach lub bez kwalifikacji, które nie miałyby szans na legalną pracę. Osoby takie uzyskują dochody w szarej strefie, dzięki czemu, po pierwsze, nie obciążają funduszy pomocy społecznej, a po drugie, zarobione pieniądze wydają w przeważającej części już w ramach legalnej gospodarki. Bardzo często praca w szarej strefie jest jedynym sposobem uzyskania dochodów przez osoby bez kwalifikacji. Jest to również grupa konsumentów, która, na przykład ze względów finansowych, nie dokonywałaby zakupów i nie korzystałaby z pewnych usług oferowanych przez firmy działające w sferze oficjalnej. Szara strefa umożliwia więc sprzedaż tych produktów oraz zrealizowanie tych usług⁷.

W Polsce utrzymuje się „przyzwolenie” na szarą strefę. Dlatego wskazane jest podejmowanie przez właściwe instytucje działań prowadzących do budowania w świadomości społecznej przekonania, że szara strefa jest zjawiskiem szkodliwym i w interesie społecznym leży jej ograniczanie.

BIBLIOGRAFIA

- Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 roku, GUS, Warszawa 2006.
Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2014 roku, GUS, Warszawa 2017.
FUNDOWICZ J., ŁAPIŃSKI K., PETERLIK M., WYŻNIKIEWICZ B., Szara strefa w polskiej gospodarce w 2016 roku, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa 2016.
KABAJ M., Zatrudnienie w „szarej strefie” w polskiej gospodarce. Fakty, tendencje, mity i nieporozumienia, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2004, s. 1, Polityka Społeczna, nr 1.
Praca nierejestrowana w Polsce w 2004 roku, GUS, Warszawa 2005.
Praca nierejestrowana w Polsce w 2014 roku, GUS, Warszawa 2016.

---

⁷ J. FUNDOWICZ, K. ŁAPIŃSKI, M. PETERLIK, B. WYŻNIKIEWICZ, *Szara strefa w polskiej gospodarce w 2016 roku*, s. 13.

POZAROLNICZE ŹRÓDŁA
UTRZYMANIA RODZIN NA WSI
A SZARA STREFA

Streszczenie

Od wielu lat w budżecie rodziny wiejskiej, w tym także użytkującej gospodarstwo rolne, postępuje dywersyfikacja źródeł dochodów. Wzrasta odsetek gospodarstw pozyskujących dochody ze źródeł pozarolniczych, w tym zwłaszcza z agroturystyki. Jednocześnie odnotowuje się wysoki wzrost zatrudnienia na czarno, głównie na wsi, w usługach turystycznych i gastronomicznych oraz pracach domowych (sprzątaniu). Większość pracujących w szarej strefie traktuje tę pracę jako dodatkową, ale dla wielu osób bywa to jedyne źródło zarobkowania. W ocenie GUS w szarej strefie znajdowało się 711 tys. osób w 2014 r. (udział pracujących w szarej strefie w liczbie pracujących ogółem wynosił 14,5%). Badania GUS wskazały na niewystarczające dochody oraz brak możliwości znalezienia legalnej pracy jako główne przyczyny podejmowania pracy na czarno. Zasadnicze zmiany w liczbie i odsetku pracujących w szarej strefie miały miejsce po 2004 r., co mogło wiązać się z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej, a od 2008 r. do strefy Schengen.

Słowa kluczowe: zarobkowanie pozarolnicze; szara strefa; agroturystyka.

NON-AGRICULTURAL SOURCES
OF INCOME FOR FAMILIES IN THE COUNTRYSIDE
AND THE GRAY ECONOMY

Summary

For many years, the budget of the rural family, also these including the agricultural farm, has been diversifying sources of income. The percentage of farms receiving income from non-agricultural sources, especially from agritourism, is increasing. At the same time, a high increase of the employment in informal economy (gray economy) is recorded in rural areas, mainly in tourism and gastronomic services, as well as housework (cleaning). The majority of those working in the gray economy treat this work as an additional one, but for many people it is the only source of income. In the opinion of the Central Statistical Office, there were 711 thousand persons in 2014 in the gray economy (the share of employees in the gray economy in the total number of employed persons was 14.5%). The Central Statistical Office's research indicated: insufficient income and no possibility of finding a legal job as the main reason for taking up work in gray economy. Basic changes in the number and percentage of employees in the gray economy took place after 2004, which could have been related to Poland's accession to the European Union, and from 2008 to the Schengen area.

Key words: non-agricultural earning; gray economy (informal economy); agritourism.